

“Dildə, fikirdə, işdə birlik” carçısı İsmayıl bəy Qaspiralı

Aydın Mədətoğlu

Bütün dünyada müsəlman Türklərin birliyinə çalışan, nəşr etdirdiyi “Tərcüman” qəzeti ilə bu ideyanın gerçəkləşməsinə xidmət edən, “Dildə, fikirdə və işdə birlik” ideyasının müəllifi, Türk dünyasının milli iftixarı İsmayıl bəy Qaspiralının (1851-1914) bütün Türk aləmində milli oyanış hərəkatının gəlişməsində müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Qızıl Orda İmperatorluğu parçalandıqdan sonra Hacı Girayın başçılığı ilə yaradılan Kırım Xanlığı 1534-cü ilə qədər müstəqil, XVIII əsrin sonuna qədər Osmanlı İmperatorluğunun tərkibində, 1783-cü ildən isə çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrilərək Türkiyə Türkləri ilə bütün siyasi, mədəni və ədəbi əlaqələri tamamilə kəsilmiş, XIX əsrin II yarısına qədər Kırım Türkləri bir durğunluq dövrü yaşamışlar. Rusların Kırımı işğal etdiyi illərdən başlayaraq Kırım Türklərini xristianlaşdırma siyasətinə qarşı çıxan Kırım Tatarları müsəlmanlığa və xüsusilə “Təsəvvüf fəlsəfəsi”nə dayanaraq “Nəqşibəndi” və “Veysi” təriqətlərinə bağlanaraq din ilə bərabər “Millətçiliyə” sarılmış, Macar alimi Rasoninin yazdığı kimi “Kafir rusların boyunduruğundan qurtulmağa çalışmışlar” (Bax: Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara. 1971. Səh.275).

Ruslar həmçinin Türk birliyini pozmaq və müsəlman Türkləri xristianladırmaq məqsədilə Rusiya İmperatorluğu tərkibindəki Türk bölgələrində Rusiyaya xidmət edəcək müəllim yetişdirmək üçün açdıqları seminariyalar 40-50 ildən artıq Kırımda da davam etmişdi. Öncələri bu fəaliyyət Kırım və digər Türklər üçün zərəri görünsə də, bu seminariyalarda rus missionerləri əvəzinə milliyətçi gənc müəllimlər yetişmiş, bu seminariyalardan məzun olan Türk gəncləri yerli Türkcələrdə əsərlər yazmağa, qəzet və jurnallar buraxmağa və beləliklə də Türk gənclərini milli ruhda yetişdirməyə başlamışdılar.

Çar Rusiyasının açdığı “Tatarskaya şkola” adlı missioner yetişdirmə məktəblərindən bir sıra Türk ziyalıları ilə yanaşı Rəşid Mediyev, İlyas Mirzə Boraqanski, Osman Akçokraklı, Hüseyin Şamil Toktarqazi, Həsən Çergeyev və b.kimi milli Kırım Türk ziyalıları, Mithaf Rifatov, Osman Zatov, Xəlil Çapcaqçı və b. kimi inqilabçılar çıxmışdı.

Bu dövrdə həmçinin İstanbulda təhsil alan Cəfər Seyid Əhməd Kırımər, Həsən Səbri Ayvazov, Cəmil Gərməncikli və b. kimi ziyalıların da Kırım Türk gənclərinin milli ruhda yetişməsində xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Beləliklə, XIX əsrin II yarısından başlayaraq Kırım Türkləri arasında bir canlanma başlamışdı ki, bu canlanmada Əbdürrəhman Kırım Xacə və Əbdürrəfi Bodanskinin mühüm əməyi vardır. Bu şəxslər mədrəsələrdə dini təhsillə yanaşı, dünyəvi elmlərin də tədris edilməsinə çalışmışlar. Rus dili ilə yanaşı ana dilinin öyrənilməsinə də önəm verən bu ziyalılar “Rusca-Kırım Tatarca”. “Kırım Tatarca-Rusca” sözlüklər və “Danışq kitabı” hazırlayaraq nəşr etdirmişlər. “Akyar Müharibəsi”ndən sonra Kırımda ədəbi və elmi çalışmalar XIX əsrin sonlarından başlayaraq Həsən Nuri və İsmayıl Bəy Qaspiralı kimi geniş və dərin məlumatlı ziyalılar tərəfindən davam etdirilmişdi. Türkcə, ərəbcə, farsca və fransızca mükəmməl bilən Həsən Nuri İsmayıl Qaspiralıya xalqı savadlandırmaq üçün qəzet çıxarmağı təklif etmişdi. İstanbul, Paris və Moskvada təhsilini tamamlamış, “Tonquç” qəzeti çıxararaq qəzetçilikdə xüsusi təcrübə qazanmış İsmayıl Bəy də Həsən Nuri ilə birgə bütün rəsmi əngəllərə, zorakılıqlara baxmayaraq 10 aprel 1883-cü ildə, yəni Kırımın Rusiyaya birləşdirilməsinin 100 illiyi dövründə Baxçasarayda “Tərcüman” adlı qəzeti çıxarmağa nail olmuşdu. “Tərcüman” qəzeti “Əkinçi”dən sonra çar Rusiyası ərazisində nəşr edilən ikinci Türkcə qəzet idi.

Gənc yaşlarından “Türkcülük” hərəkatına qoşulan İsmayıl Bəy Qaspiralı 1872-ci ildə İstanbula gəlmiş, təkrar Kırıma dönərək 1878-ci ildə Baxçasaray Bələdiyyə sədri olmuşdur. “Rusiya Müsəlmanları” adlı bir risalə yazaraq çar Rusiyasının müstəmləkəsində olan Türkləri oyandırmağa çalışan İsmayıl bəy Qaspiralı xalqı savadlandırmaq və Türk xalqları arasında həmrəylik yaratmaq məqsədilə dil məsələsini bütün ictimai sahələrdəki inkişafın təməli olaraq qəbul etmiş, dildəki yabançı ünsürləri təmizləyərək bütün Türklər üçün bir ədəbi dil meydana gətirməyə, bu dilin yalnız alimlərin, ziyalıların, mütəxəssislərin deyil, Çindən İstanbula qədər hər bir Türkün anlayacağı şəkildə olmasına səy göstərmiş, bütün Türk boyları arasında sosial, siyasi və iqtisadi birlik yaratmağa çalışmışdır. İsmayıl bəy Qaspiralı 1881-ci ildə rusca nəşr etdirdiyi “Rusiya Müsəlmanları” adlı əsərində göstərirdi ki, “Asiya və Avropanın bir qisminə sakın olan böyük bir millət – Türk Tatar milləti var. Bu millət dağınıq, parça-parça, zəif, digər Avropa millətlərinə nisbətən elm, sərvət və mədəniyyətə çox geridə qalmışdır. Belə davam etsə, əbədi mübarizə qanununa uyğun olaraq məhv olacaq, başqa millətlər tərəfindən udulacaqdır” (İqtibas Mirzə Bala Məmmədzadənin “Milli Azərbaycan

hərəkatı” kitabından götürülmüşdür – A.M. Bax: Mirzə Bala Məmmədzadə, Milli Azərbaycan hərəkatı, Bakı, 1992. səh.21).

İsmayıl Bəy Qasıralıda milli hissini, milli şüurun oyanmasında rus şovinisti Katkovun Türklər əleyhinə yazmış olduğu məqalə və kitabların təsiri olmuş, rus “Panslavyanizmi”nə qarşı təkpi və dirənişin nəticəsi kimi “Türkçülük” və “Panturanizm” ideologiyası formalaşmışdı. İlk yazılarını İstanbulda olarkən yazaraq Moskva və Peterburqda rus qəzetlərində çap etdirən İsmayıl bəy nəhayət 45 səhifəlik “Russkoe Musulmanstvo” adlı silsilə yazıları ilə mənsub olduğu millətin yalnız Tatarlardan deyil, bütün dünyadakı Türklərdən ibarət olduğu fikrini irəli sürmüş, Asiya və Avropada yaşayan Türklərin vahid bir millət kimi dildə, fikirdə və işdə birliyi ideyasını gündəmə gətirmiş, Türk-Tatar millətini məhv olmaqdan qurtarmaq üçün yollar axtarmış və bütün həyatını bu işə sərf etmişdi.

İsmayıl bəy Qasıralı Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin “İslam Birliyi” ideyasını qəbul etmiş, onu dünyadakı müsəlman Türklərə tətbiq etməyə çalışmışdı. Onun İslama baxışı məşhur Türkçü Yusuf Akçuranın da yazdığı kimi “Milli həyata fayda dərəcəsi ilə bağlıdır. O, XIX əsrin sonlarına doğru İslam Şərqi orasında-burasında yetişən yenilikçilərin mübarizələrini məqsədinə uyğun bilir, “İslam müsəlman xalqlarının ayrılıqlarını rədd edir” – kimi əsas fikirləri qəbul edir və “Səadət vaxtı”na dönüş iddiası ilə ortaya çıxan “Yeni İslamlığı” millətdaşları arasında yaymağa çalışırdı. Bu yoldakı çalışmalarının ən mükəmməl örnəyi “Darür-rahət Müsəlmanları” adlı gözəl risələsidir. (Bax: Akçura Yusuf, Türkçülüğün Tarihi, İstanbul.1990. səh.73).

Ümumiyyətlə, Qasıralı İslamı çağdaş bir şəkildə anlatmağa səy göstərmiş, nəzəriyyə şəklində irəli sürdüyü fikir və mülahizələri bütün həyatı boyu həyata keçirməyə çalışmış, “Türkçülük” və “Turançılıq” ideyasının ən mərkəzi simalarından biri olmuşdur. Ona görə də İsmayıl Bəy Qasıralını bütün dünya Türkləri özünə kimi saymışlar. Ümumiyyətlə, “Türkçülük” və xüsusilə “Turançılığ”ın bütün Türk qövmələrini içinə alan böyük bir cərəyan halına gəlməsində çar Rusiyasındakı Türk ziyalıların böyük xidməti olmuşdur. İsmayıl Bəy Qasıralı ilə başlayan bu cərəyan genişlənərək Qazax, Azərbaycan, Türküstan və Türkiyəyə qədər yayılmış, hətta Macarıstanda belə özünə xeyli tərəfdar qazandırmışdı. Rusiyada rus şovinizmi və “Panslavyanizmi”nə qarşı Rusiyadakı Türk ziyalıları və açıq görüşlü din adamları “Türkçülük” və “Turançılığ”ı özləri üçün mədəni və siyasi-ideoloji doktrina kimi qəbul etmişdilər. Bütün bunları nəzərə alan tədqiqatçılar göstərirlər ki: “Turançılıq” şüurlu olaraq Rusiyadakı Türklər arasında daha geniş vüsət almışdı. Bu ideyanın bir çox əsasları İsmayıl Bəy Qasıralı tərəfindən təsbit edilmiş və tətbiqinə başlanılmışdı. (Bax: Cafer Seyid Ahmed Kırımer. Qasıralı İsmayıl Bəy. İstanbul.1934).

İsmayıl Bəy Qasıralının “Türkçülük” və “Turançılığ”ının əsasında onun Türk-Tatarlar üçün ana dilində Avropa tipli məktəblər açması, tədrisin ana dilində aparılması, ana dilində dərslərin, kitabların, elmi ədəbiyyatların yazılması, qəzet və jurnalların nəşri, Türk-Tatarların yeni elm, texnologiya və sənətlərə yiyələnmələri dayanır. Bütün bunların yollarını İsmayıl Bəy nəşr etdirdiyi “Şimal Türklərinin ilk bahar çiçəyi” (Yusuf Akçura) olan anadilli “Tərcüman” qəzetində göstərmiş, bütün Türkləri bir küll halında götürərək onları ortaq və təmiz bir Türk dili ətrafında birləşdirmək istəmiş, bütün dünyadakı Türklərin dildə, fikirdə və işdə birliyini təmin etmək üçün konkret olaraq ibtidai və orta məktəblərdə Türk dilinin tədrisinə dair “Proqram” hazırlamışdır. Bu “Proqram” onun təşəbbüsü ilə ayrı-ayrı yerlərdə yaradılan “Üsuli-Cədid” adlı yeni tipli Qərb elmini, Qərb yaşayış tərzini və s. təbliğ edən məktəblərdə tətbiq olunmuşdu. Bu “Proqram”ın məqsədi Türklər üçün “Vahid ədəbi dil” və ya “Ümumi Türk dili” yaratmaq olduğundan o, sonda Türklərin fikir və iş birliyini təmin edəcəkdə. Ona görə də İsmayıl Bəyin “Üsuli-Cədid” məktəbləri üçün yazmış olduğu “Əlifba” və “İlk qiraət kitabları” çar senzurası tərəfindən Azərbaycana buraxılmamış, onların yerinə rus missionerlərindən olan Çernyayevski Azərbaycan Türkcəsi şivəsində “Vətən dili” adı altında “Əlifba” və “İlk qiraət kitabı” yazılmış və Azərbaycanda tətbiq edilməyə başlamışdı ki, bu da əslində Türklərin milli birliyinin, daha doğrusu, İsmayıl Bəyin irəli sürdüyü “Dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyasının qarşısını almağa yönəldilmişdi.

İsmayıl Bəy Qasıralı “Üsuli-Cədid” cərəyanını qısa müddətdə “Tərcüman” vasitəsilə Kırımda, İdil-Uralda, Türküstanda, Azərbaycanda, Şimali Qafqazda, hətta Rusiya hüduqlarını aşaraq Güney Azərbaycan, Çin və Hindistanda yayılmasına və özünə tərəfdar qazanmasına nail olmuşdu. Qasıralının başlatdığı “Üsuli Cədid” hərəkatı nəticəsində Qazan Türkləri başda olmaqla, Kırım və Azərbaycanda yeni tipli məktəb və mədrəsələr sayəsində oxuma-yazma bilənlərin sayı sürətlə artmış və ümumi bilik səviyyəsi də yüksəlmişdi. Bir tərəfdən rus məktəblərində oxuyanlar çoxaldığı kimi, eyni zamanda, İstanbul, Beyrut və Misirdə təhsil alanlar da artmışdı. Beləliklə, İslam aləmindəki yeni fikir hərəkatları çar Rusiyası ərazisindəki Türklər arasında da yayılmağa başlamışdı. Bütün bunların nəticəsi idi ki, İsmayıl Bəy Qasıralı o dövrdə bütün Türk aləmində, xüsusilə, Şimal və Şərq Türkləri arasında “Avropalaşma”nın ən fəal təbliğatçısı adını almışdı. Qasıralı inanırdı ki, Türklər milli dillərini tam qoruyub saxlamaqla Avropalaşarsa, Türk millətinin gələcək həyatı parlaq olacaq.